

УДК 811.161.2:81'367.335

Христіанінова Р. О.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ОЗНАКАМИ РІЗНИХ ТИПІВ

Статтю присвячено проблемі внутрішньої перехідності в системі складнопідрядних речень. Виявлено, що перехідність складнопідрядних речень постає або тільки у формально-граматичному чи семантико-синтаксичному, або одночасно у формально-граматичному та семантико-синтаксичному аспектах. Установлено, що найпоширенішою є перехідність складнопідрядних речень, яка постає одночасно у формально-граматичному та семантико-синтаксичному аспектах. Простежено умови, що сприяють появі перехідних конструкцій.

Ключові слова: синхронна перехідність, синкретизм, формально-граматичний аспект, семантико-синтаксичний аспект, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичне відношення.

Статья посвящена проблеме внутренней переходности в системе сложноподчиненных предложений. Выявлено, что переходность сложноподчиненных предложений возникает либо только в формально-грамматическом или семантико-синтаксическом, либо одновременно в формально-грамматическом и семантико-синтаксическом аспектах. Установлено, что наиболее распространенной является переходность сложноподчиненных предложений, возникающая одновременно в формально-грамматическом и семантико-синтаксическом аспектах. Определены условия, способствующие возникновению переходных конструкций.

Ключевые слова: синхронная переходность, синкретизм, формально-грамматический аспект, семантико-синтаксический аспект, синтаксическая связь, семантико-синтаксические отношения.

The article deals with the problem of internal transitivity in the system of complex sentences. It has been discovered that the transitivity of complex sentences appears only in the formal-grammatical or semantic-syntactic aspects, or both in the formal-grammatical and semantic-syntactic aspects. It has been found that the most common is the transitivity of complex sentences, which appears simultaneously in the formal-grammatical and semantic-syntactic aspects. The conditions conducive to the emergence of transitional designs have been traced.

Key words: synchronous transitivity, syncretism, formal-grammatical aspect, semantic-syntactic aspect, syntactic connection, semantic-syntactic relations.

Перехідність – це «універсальна властивість мови, яка, відображаючи системний взаємозв'язок і взаємодію між мовними фактами, поєднує їх у цілісну систему» [1, с. 8]. Вона буває діахронною і синхронною. Унаслідок синхронної перехідності постають синкретичні одиниці, що мають ознаки двох або більше мовних одиниць. Синкретизм є багатоаспектним явищем, що скріплює мовні факти в цілісну систему, відображаючи взаємозв'язок і взаємодію між ними, а тому він пронизує всі рівні лінгвоструктури, виявляючи на кожному з них свої особливості [8, с. 133]. Притаманна перехідність і складним реченням. Оскільки ж складні речення бувають різних типів, то синхронна перехідність може бути між різними типами складних речень – між сурядними і підрядними реченнями, між підрядними і реченнями зі взаємозалежними частинами, а також у межах одного типу складних речень, наприклад між різними видами складнопідрядних речень. У зв'язку з цим синхронну перехідність у межах одного типу складних речень назвемо внутрішньою. Зазвичай внутрішня перехідність мотивована тим, що нетипове лексико-семантичне оформлення спричиняє невідповідність між семантикою структурної схеми та змістом конкретного мовленнєвого її вияву, унаслідок чого семантику структурної схеми ускладнюють інші типи формально-синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень.

На думку Н. Л. Іваницької, синкретизм мовних одиниць може виявлятися в плані змісту, плані вираження, а також у плані змісту й у плані вираження одночасно [5, с. 71]. З огляду на це серед синкретичних складнопідрядних речень логічно виокремлювати речення, що характеризуються формальним синкретизмом, значеннєвим синкретизмом та синкретизмом форми і значення.

У сучасній українській мові синхронну перехідність складнопідрядних речень частково досліджували В. Г. Зарицька [4], Л. В. Шитик [6; 7; 8]. Проте системного опису внутрішньої перехідності складнопідрядних речень немає, що й визначає актуальність пропонованої праці.

Метою цієї статті є дослідження внутрішньої перехідності різних типів складнопідрядних речень.

Перехідність між різними типами складнопідрядних речень постає або тільки у формально-граматичному чи семантико-синтаксичному, або одночасно у формально-граматичному та семантико-синтаксичному аспектах.

Синхронна перехідність складнопідрядних речень лише у формально-граматичному аспекті є явищем непоширеним. Ми зафіксували її між **катафоричними складнопідрядними реченнями симетричної та асиметричної структури**. Синкретичними постають конструкції, у котрих підрядну частину зі співвідносними займенниковими словами *той, такий* у головній частині поєднує сполучник *що*, який використовують завжди разом із анафоричним займенниковим іменником *він (вона, воно, вони)*, ужитим у певній відмінковій формі: *Серед очеретяного плетива стійко трималися кущі калини, проте годі було сказати, який із них той, що до нього торкалися Тимошеві руки* (І. Маценко); *Горять облиті мазутом корчوماкуваті, такі, що їх і ліквідувати важко, так звані неліквідні верби...* (О. Гончар). Приєднання підрядної частини до співвідносного слова за допомогою сполучника характерне для складнопідрядних речень несиметричної структури. Водночас анафоричні займенникові слова відсилають до співвідносних слів або до означуваних співвідносними словами іменників у головній частині, а поєднання *що з ним, що його* тощо вступають у кореферентні відношення зі сполучними словами *який, котрий*. У цьому вбачаємо певні ознаки конструкції симетричної структури. Отже, вищесказане дає змогу зарахувати описувані складнопідрядні речення до синкретичних.

Поширенішою є перехідність між окремими формально-граматичними типами складнопідрядних речень, яка постає одночасно у формально-граматичному та семантико-синтаксичному аспектах.

Перехідними між реченнями з **валентно зумовленими і валентно не зумовленими прислівними підрядними частинами** є конструкції з опорними віддієслівними іменниками. Для таких речень характерним є формально-граматичний синкретизм. Підрядна частина в них одночасно зумовлена і валентними характеристиками опорного віддієслівного іменника, який зберігає властивість вихідного дієслова відкривати правобічну об'єктну позицію, і морфологічними особливостями опорного слова-іменника мати при собі валентно не зумовлений прислівний поширювач з атрибутивним значенням. Водночас формально-граматичний синкретизм зумовлює семантико-синтаксичний синкретизм – у цих конструкціях поєднуються **об'єктне й атрибутивне значення**: *Існує думка, що ХХІ ст. стане віком кібернетики і лінгвістики, у межах якої комунікативна лінгвістика відіграватиме провідну роль* (Ф. Бацевич); *А мої люди привезли звістку, що у Мозирі й Турові на Білій Русі Януш Радзівіл вирізує селян, сотнями на палі садовить, вогню на поталу віддав села і міста* (Н. Рибак). Проте зауважимо, що синкретизм формальної структури і семантики в таких реченнях обов'язково має підтримувати зміст предикативних частин, особливо підрядної, пор.: *Якби знаття, я б зарані заяву написав до вищого командування, щоб мене ні в льотчики, ні в моряки не брали, а тільки в піхоту* (Г. Тютюнник); *Офіційною ж причиною розлучення в заяві, яку зірка подала до Верховного суду Лос-Анджелеса, Кардашян вказує стандартні «нездоланні протиріччя»* (Україна молода, 3 листопада 2011 року). Семантика підрядної частини першого речення підтримує об'єктну валентність віддієслівного іменника *заява*, тому воно є синкретичним, зміст підрядної частини другого речення не підтримує такої валентності, тому для нього синкретизм не властивий.

Перехідні типи спостережено також між складнопідрядними реченнями з **прислівними валентно зумовленими та приреченнєвими підрядними частинами**. В обстеженому матеріалі зафіксовано конструкції, у яких між предикативними частинами постають синкретичні об'єктно-причинові, об'єктно-часові та об'єктно-цільові семантико-синтаксичні відношення.

Синкретичні **об'єктно-причинові** складнопідрядні речення формують окремі дієслова та предикативи внутрішнього стану, предикативні частини поєднує сполучник *що*: *І плакала Марія Магдалина, що не подав ніхто йому руки* (Л. Костенко); *Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море...* (О. Гончар).

Об'єктно-часові семантико-синтаксичні відношення виникають у складнопідрядних реченнях із опорними дієсловами внутрішнього стану, почуття, дієсловами сподівання, віри, подиву, стійкими сполуками з такими самими значеннями, які своїми валентними характеристиками передбачають об'єктного поширювача, та сполучними словами **коли, доки, допоки** – виразниками часового значення: *...молоді солдати в захваті були, коли вона вчепіриться котромусь у вухо і потягає, полоскоче своїми рученятами* (О. Гончар); *І ждати му, допоки знов зійде моя душа, безсмертна і весела* (І. Жиленко); *Перед світлофором довелося перечікувати, доки проповзе трамвай* (О. Гончар).

Синкретичні **об'єктно-цільові** семантико-синтаксичні відношення передають складнопідрядні речення з опорними дієсловами мовлення та сполучником *щоб*: *Хто запалив світло в соборі душі і помолвився, щоб воно через роки спалахнуло сяйливо і навколо нього перед своїм прийдешнім воскресінням об'єдналась Україна?* (Я. Гоян).

Рідше спостерігаємо перехідність між складнопідрядними реченнями з **прислівними валентно не зумовленими та приреченнєвими підрядними частинами**. У таких синкретичних реченнях виявлено означально-часові: *Україно! Тебе я терпіти не можу, Я тебе ненавиджу чуттями всіма, Коли ти примітивна й на лубок похожа, Коли думки у тебе на лобі нема* (В. Симоненко), а також означально-причинові відношення: *Калина кликала наполегливо й мов аж сміялася з радості, що така дорідна та пригожа* (І. Маценко).

Простежено перехідність і між складнопідрядними реченнями з **прислівними валентно не зумовленими та опосередкованими підрядними частинами**. У таких реченнях репрезентовані синкретичні означально-часові, означально-умовні та означально-просторові відношення.

Синкретичні **означально-часові** відношення виникають, якщо в головній частині опорними словами бувають іменники або семантично нерозкладні сполуки на позначення часу, а підрядну частину приєднує сполучне слово *коли*: *Навіть у темну, осінню ніч, коли крута, піднята степовими вітрами хвиля запліскує аж на палубу, не шкодує він, що обрав собі цей нелегкий фах* (О. Гончар); *В наступну хвилину, коли він удруге зиркнув на неї, той погляд був уже зовсім інший...* (В. Малик).

Коли в головній частині в ролі опорних маємо слова *за умови, у разі*, а в підрядній сполучники *якщо, коли*, між предикативними частинами фіксуємо синкретичні **означально-умовні** відношення: *У разі, якщо партія проходить до Верховної Ради, ці кошти їй повертають* (Україна молода, 10 жовтня 2007 року); *За умови, коли партія проходить до Верховної Ради, ці кошти їй повертають*.

Синкретичні **означально-просторові** відношення виникають у складнопідрядних реченнях, головні частини яких містять іменники, що функціують як прислівні поширювачі або приреченневіки з просторовим значенням, а підрядні частини приєднані сполучними словами *де, куди, звідки*: *Недумано, негадано забігла в глухомань, де сосни пахнуть ладаном в кадильніцях світань* (Л. Костенко); *Зустрічали потім його наші хлопці-приписники в літніх військових таборах у лісах за Ворсклою, куди тернівціан відповідного віку щоліта брано було в терчастини на військовий вишкіл* (О. Гончар); *Тому міцно, нервово стиснувши Севера за руку, я разом з іншими втупила очі в сцену, в її лівий кут, звідки звичайно виходять артисти* (Грина Вільде).

Подібну перехідність простежуємо між **катафоричними складнопідрядними реченнями та складнопідрядними реченнями з опосередкованими підрядними частинами**. У тому разі, коли в головній частині в ролі опорних слів функціують іменники на позначення часових проміжків у поєднанні зі вказівними займенниковими прикметниками *той, цей*, а в підрядній – сполучні слова *коли, доки, поки*, тобто в головній частині маємо сполуки на зразок *у той час, у ту хвилину, у ту мить, у той момент, у той день, у той рік, тим часом* тощо, між предикативними частинами постають синкретичні **означально-часові** відношення: *Саме в той час, коли я вже вирішив повернути назад, у коридорі почувся чийсь енергійні кроки...* (Ю. Збанацький); *І ось у той момент, коли перший боєць занав свій заступ у землю, тут, у степу під Каховкою, зародився Каховський плацдарм* (О. Гончар); *Тим часом, доки відбувалася церемонія вручення кубка, Оксана Терентіївна на борту машини пришила «блискавку»...* (І. Маценко).

Якщо в головній частині опорними словами є *раз, випадок* у поєднанні із займенниковим словом *той*, а в підрядній частині вжито сполучники *коли, якщо*, варто говорити про синкретичні **означально-умовні** відношення між предикативними частинами: *Закрита система постає в тому разі, коли мова не дозволяє жодного розширення* (А. Загнітко); *...відношення в середині полісемантичного слова, особливості його організації і мовні засоби маніфестації окремих значень краще виявляються в тому разі, якщо аналізувати певну семантичну групу чи тип слів, де усі елементи групи є співмірними і перебувають у чітких смислових і граматичних відношеннях* (Л. Лисиченко).

Перехідними між **катафоричними складнопідрядними реченнями симетричної та асиметричної структури** постають конструкції, у яких у головній частині маємо співвідносне займенникове слово *тоді*, а підрядна частина приєднана сполучним засобом *коли*, який допускає потрактування його і як сполучного слова із часовою семантикою, і як умовного сполучника. Відповідно в семантико-синтаксичному аспекті таким реченням притаманні складні **темпорально-умовні** відношення: *Мале тоді смішне, Коли воно мізерне, Коли себе поставить над усе* (В. Симоненко).

Трапляються окремі випадки перехідності між складнопідрядними реченнями з **прислівними валентно не зумовленими підрядними частинами та присудувальними складнопідрядними реченнями**, між предикативними частинами таких конструкцій виникають означально-наслідкові семантико-синтаксичні відношення: *А панські драгони бешкет учинили у селі, що замість хат тільки димарі стирчать серед садиб* (Н. Рибак).

Інколи перехідність охоплює три формально-граматичні типи. Зокрема, спостережуваний матеріал дає підстави говорити про синкретизм складнопідрядних речень із **прислівними валентно не зумовленими, опосередкованими та приреченнєвими підрядними частинами**, у семантико-синтаксичному аспекті в таких реченнях спостерігаємо складні означально-темпорально-умовні відношення: *А вечорами, коли тихо, виходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Вірунька* (О. Гончар), з **прислівними валентно зумовленими, валентно не зумовленими та приреченнєвими підрядними частинами** і складними об'єктно-означально-цільовими відношеннями: *Степногірський селищний голова Ірина Кондратюк запропонувала внести зміни до Конституції України, щоб сільських і селищних голів обирали на п'ять років, як і депутатів* (Запорізька правда, 7 квітня 2009 року).

Синхронну перехідність тільки в семантико-синтаксичному аспекті зафіксовано в деяких катафоричних складнопідрядних реченнях та конструкціях із приреченнєвими підрядними частинами. Зокре-

ма, у катафоричних реченнях можуть формуватися синкретичні субстанційно-атрибутивні, об'єктно-причинові, об'єктно-цільові та умовно-часові, а в реченнях із підрядними приреченнєвими частинами – умовно-часові і причиново-цільові семантико-синтаксичні відношення.

Субстанційно-атрибутивне значення представлене в катафоричних конструкціях симетричної структури:

зі співвідносним займенниковим словом *такий*, займенниковими поєднаннями на зразок *хтось такий, все те, все інше, щось таке*, що проєктують атрибутивну семантику підрядної частини, та сполучним словом *що* у різних відмінкових формах, яке є виразником субстанційної семантики: *І тут вона почула таке, чого ніколи не сподівалася не те що наяву, у сні почути* (І. Маценко); *Багато бачили вони такого, що не забудуть і потомки в віках* (О. Довженко); *В зіщуплених плечах, в жалібницькій позі її було щось таке, що пройняло Ягора* (О. Гончар);

зі співвідносним субстантивованим займенниковим прикметником *той* та сполучними словами *який, котрий, чий*: *Султан неблжно дивився на ту, яку звав Весняною Трояндою і Повелителькою Віку, яку це зовсім недавно ставив понад усе, без якої не міг дихати* (П. Загребельний); *Вона одна з тих, котрі уособлюють свій час* (Слово і час, 2009, № 10); *Навіть ті, в чийх душах живе поезія урбанізму, мріють хоч раз провести вихідний поза містом, з ночівлею на Скарбному* (О. Гончар). На противагу складнопідрядним реченням з корелятивними парами *той – хто, той – що*, у яких сполучні слова підтримують набуту субстанційну семантику означеного співвідносного слова, у розгляданих реченнях сполучні слова, навпаки, підтримують його первинне атрибутивне значення, унаслідок чого й постають синкретичні субстанційно-атрибутивні відношення.

Таке саме значення можливе і в катафоричних конструкціях асиметричної структури зі співвідносним субстантивованим прономінативом *таке*: *Уперше йому було на віку таке, щоб на його мову дівчина заломлювала брови* (І. Багрянний).

Об'єктно-причинові семантико-синтаксичні відношення притаманні катафоричним складнопідрядним реченням симетричної структури, сформованим співвідносним словом *те* у родовому відмінку з прийменником *залежно від*: *Залежно від того, що взяте за орієнтир на небі, відрізняють сонячну і зоряну добу* (І. Климишин, І. Крячко). Прийменниково-відмінкові форми *залежно від + іменник у родовому відмінку* у простих реченнях функціують як синтаксеми причинової семантики (виражають значення підстави). Причинового сполучника *залежно від того що* на сьогодні не зафіксовано [2; 3], отже, констатуємо, що в поєднанні *залежно від того* займенник зберігає свою предметну семантику, водночас загалом ця сполука передає значення причини-підстави, що і зумовлює синкретизм таких складнопідрядних речень.

Об'єктно-цільові семантико-синтаксичні відношення виникають із тих же причин, що й об'єктно-причинові. Їх зафіксовано у складнопідрядних катафоричних реченнях асиметричної структури, сформованих семантично нівельованим співвідносним словом *те* у знахідному відмінку з прийменником *на* та сполучними словами *щоб, аби*: *Злагоджена робота всіх служб санаторію дала змогу заощадити кошти на те, щоб у чудовому парку знову «ожили», запрацювали фонтани...* (Українське слово, 8–14 березня 2006 року).

Синкретичні **умовно-часові** відношення можливі в катафоричних реченнях асиметричної структури зі співвідносним займенниковим словом *тоді* в головній частині та сполучником *якщо* в підрядній частині. У таких реченнях опорний займенник у головній частині акцентує часове значення, а сполучник підрядної частини – умовне, унаслідок чого й виникає складне умовно-часове відношення: *Заняття у спортшколі можна відновити лише тоді, якщо зробити капітальний ремонт приміщення* (Запорізька правда, 15 січня 2011 року).

Поєднання умовного й часового значень констатуємо й у складнопідрядних реченнях із підрядними приреченнєвими частинами, зокрема в деяких реченнях зі сполучниками *коли, як*: *Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй!* (П. Загребельний); *Навіть як зорі вмирають у ніч горобину, Пломінь душі осяває чертоги небес* (Б. Олійник). Синкретичні умовно-часові відношення притаманні також складнопідрядним реченням зі сполучниками *що... то, що не... то, що... так, що не... так, як тільки, як тільки... так, як тільки... то*: *Що підскачить, то впаде; Що не встане, так впаде; Як тільки візьме ніж у руки, поріжеться; Як тільки візьме ніж у руки, так поріжеться; Як тільки візьме ніж у руки, то поріжеться*. Синкретизм семантико-синтаксичних відношень у таких реченнях виникає на основі узагальненого характеру їхнього змісту, що сприяє абстрагуванню від конкретного часу виконання дії, унаслідок чого значення підрядної частини постає як умова появи дії головної частини.

Обстежений матеріал дає змогу виокремити синкретичні **причиново-цільові** відношення, що виникають у деяких конструкціях із приреченнєвими підрядними частинами, приєднаними сполучниками *бо, щоб, аби*: *...вдова... почала діставати зі скрині полотно, бо вже скоро треба білити його* (М. Стельмах); *Марко, щоб не нести всю дорогу торбину з харчами, примотував її бикові до рога* (Г. Тютюнник); *Прися плакала тихо, аби не зачув Явтушок...* (В. Земляк).

Отже, внутрішня перехідність різних типів складнопідрядних речень постає у формально-граматичному, семантико-синтаксичному або одночасно у формально-граматичному та семантико-синтаксичному аспектах. Зазвичай перехідність охоплює два формально-граматичні чи семантико-синтаксичні типи, зрідка в зону перехідності потрапляють три формально-граматичні чи семантико-синтаксичні типи складнопідрядних речень. Дослідження внутрішньої перехідності складнопідрядних речень є перспективним для вивчення цілісної системи цих речень, виявлення їхніх центральних, напівпериферійних і периферійних виявів.

Література:

1. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения / В. В. Бабайцева // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. – М. : МГПИ, 1988. – С. 3–13.
2. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
4. Зарицька В. Г. Синкретичні типи підрядності в системі складного речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Г. Зарицька. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
5. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові : [підручник] / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 167 с.
6. Шитик Л. В. Синкретичні складнопідрядні речення в українській мові / Л. В. Шитик // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 54. – С. 135–143.
7. Шитик Л. В. Явища синхронної перехідності в системі складного речення / Л. В. Шитик // Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення : зб. праць наук.-практ. читань до 80-річчя Г. Р. Передрій. – Черкаси : Брама–Україна, 2005. – С. 216–222.
8. Шитик Л. В. Феномен синкретизму в проекції на мовні рівні / Л. В. Шитик // Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки : наук. журнал. – 2009. – Вип. 169. – С. 132–146.